

SCHOLEN MET KARAKTER/ GESPREKKEN OVER ACTUELE SCHOOLARCHI- TECTUUR IN NEDERLAND

— MECHTHILD STUHLMACHER

48 OASE#72

Terug naar school / Back to School

SCHOOLS WITH CHARACTER/ TALKING ABOUT CONTEMPORARY SCHOOL ARCHITECTURE IN THE NETHERLANDS

— MECHTHILD STUHLMACHER

Schoolgebouwen behoren toch tot de bouwwerken die voor de esthetische ontwikkeling van het volk van den grootsten invloed zijn en reeds daarom alleen mogen zijn aanspraak maken op de algemene belangstelling.
G. Versteeg, Arnhem 1910

Een kind heeft drie onderwijzers: de eerste zijn de andere kinderen, de tweede is de meester en de derde de ruimte.
Zweeds gezegde, geciteerd door Otto Seydel in *Schulen in Deutschland*, Wüstenrot Stiftung, Stuttgart 2004

Ik kan heel veel respect opbrengen voor iemand die een hele strakke mooie school maakt. Het is alleen misschien dan niet mijn eigen school. Maar ik vind, en dat is het allerbelangrijkste, dat een school in essentie gewoon uitgesproken moet zijn.
Ton Venhoeven, 2006

49 OASE#72

Terug naar school / Back to School

Surely school buildings are the edifices that have the greatest influence on the aesthetic development of the nation and, for that reason alone, they should lay claim to the general interest.
G. Versteeg, Arnhem 1910

A child has three teachers: firstly, other children; secondly, the teacher and thirdly, the 'space'.
Swedish saying, quoted by Otto Seydel in *Schulen in Deutschland*, Wüstenrot Foundation, Stuttgart 2004

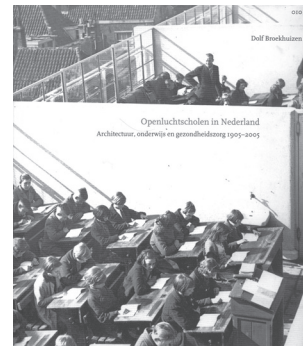
I can summon profound respect for someone who makes a very sleek, attractive school. Though perhaps it wouldn't be my school. But I do think – and that is the chief requirement – that a school should essentially be distinctive.
Ton Venhoeven, 2006

De Nederlandse scholenbouwtraditie
De vorig jaar verschenen publicatie *Openluchtscholen in Nederland* van Dolf Broekhuizen is een gedegen historisch onderzoek naar een pedagogische beweging die aan het begin van de twintigste eeuw opkwam en die gedurende een aantal decennia van grote invloed was voor het Nederlandse onderwijs en de bijhorende architectuur het boek is geïllustreerd met onder meer aantoonlijke beelden van groepen kinderen die, gehuld in monniksjassen, midden in de besneeuwde duinen les krijgen om te kunnen aansterken door de heilzame werking van de buitenlucht. Het presenteert een keur van opmerkelijke gebouwen die een extreem onderwijsideaal wisten te huisvesten en – zo lijkt het – te ondersteunen en te illustreren. Deze bijzondere gebouwen kwamen voort uit het ideaal van de gezonde leeromgeving. Het bekendste voorbeeld is uiteraard de Openluchtschool van Duiker aan de Cliostraat in Amsterdam, op dit moment nog steeds de school met één van de langste wachtlijsten van Nederland.

Opvallend is dat de beweging naast de Duiker-school veel meer bijzondere

The Dutch School-Building Tradition
Dolf Broekhuizen's book *Openluchtscholen in Nederland* (Open Air Schools in the Netherlands) published last year is a sound historical examination of a movement in education that began early in the twentieth century, and for several decades made an extreme impact on education in the Netherlands and its concomitant architecture. The many illustrations not only feature endearing pictures of groups of children wrapped in garments resembling a monk's habit being taught their lessons in snow-covered sand dunes, regaining their strength thanks to the salubrious effects of fresh air. The publication presents a choice selection of unique buildings which were inspired by the ideal of a healthy learning environment. The best known example is that of Duiker's Open Air School at Cliostraat in Amsterdam – the school with one of the longest waiting lists in the Netherlands even today.

The book points out that, apart from Duiker's world-renowned school, numerous other fine open air schools have been built. Take for instance a series of temporary wooden buildings of both impressive spaciousness and stunning

Dolf Broekhuizen, *Openluchtscholen in Nederland* (Open Air Schools in the Netherlands), Rotterdam 2005

Bedaux, openluchtschool/open air school, Tilburg
Uit/from: *Openluchtscholen in Nederland*

architectuur heeft voortgebracht. Het boek laat zien dat er naast de wereldberoemde school van Duiker nog tal van andere prachtige openluchtscholen zijn gebouwd, zoals bijvoorbeeld een reeks tijdelijke houten gebouwen van tegelijkertijd indrukwekkende ruimtelijkheid en verbluffende doelmatigheid. We zien een prachtig, haast gewichtloos ogend gebouw van Jos Bedaux uit de jaren vijftig, en we zien slimme plattegronden waar gangen door middel van enkele klap-, schuif- of vouwwanden in terrassen en binnen- in buitenlokalen kunnen veranderen. Dolf Broekhuizen gunt ons inzichten in een wereld die kennelijk in staat was pedagogische idealen te vertalen in gebouwde vorm. Er ontstonden ruimtes die niet alleen een dienstbare rol wilden spelen, maar die architectonisch engagement uitstraalden en daarmee de rol van 'derde leraar' konden spelen. Uiteindelijk lijken de meest succesvolle voorbeelden los te staan van de inmiddels gedateerde focus op onderwijs in de buitenlucht. Van tijdloze architectonische waarde is de inventieve manier waarop er met licht en glas sprekende architectuur werd gemaakt, en hoe binnen- en buitenruimtes aan elkaar wer-

den gerelateerd. Het belangrijkste is dat er uitgesproken ruimtes werden gebouwd die eruitzien alsof ze nog steeds voor de meest uiteenlopende manieren vormen van onderwijs geschikt zijn.

Het is inmiddels alweer tien jaar geleden dat het boek *Nederland naar school* verscheen. Het schetst een rijk en voortdurend veranderend beeld van tweehonderd jaar scholenbouw in Nederland en beschrijft de ontwikkeling van de school als type, vanaf het 'schoolvertrek' (de dorpschool met één ruimte) tot de ontwikkeling van de drie typologische modellen waarvan nog steeds elk schoolgebouw in meer of mindere mate vertrekt: de gangschool, de halschool en het paviljoentype. Het boek doet verslag van de discussies die in de negentiende en begin twintigste eeuw werden gevoerd over het meest toepasselijke karakter van een schoolgebouw, toen opgevat als de juiste balans tussen constructie, ornamentiek en andere stijlkenmerken; over de grootse, monumentale gebouwen die onder invloed van architecten als Dudok en Berlage met name in Den Haag ontstonden; over de naoorlogse rationalisering en versobering en de daaraan gekop-

Nederland naar school (The Netherlands Goes to School), Rotterdam, 1996

Scholen met karakter / Gesprekken over actuele schoolarchitectuur in Nederland – Mechtild Stuhlmacher

50 OASE#72

Terug naar school / Back to School

functionalism. Or a beautiful, seemingly weightless building by Jos Bedaux dating from the 1950s, with clever floor plans revealing how various swing, sliding and folding partitions can be used to change corridors into terraces and indoor classrooms into outdoor ones. Dolf Broekhuizen lets us look behind the scenes in a world where educational ideals are evidently, with success, given a structural interpretation. Spaces were created that were not only intended to provide a service but also radiated architectural commitment and so were able to play the part of 'third teacher'. The most successful examples would seem to be unrelated to the meanwhile dated focus on open air education. The inventive way in which light and glass were used to create striking buildings, and the interaction of indoor and outdoor spaces, are of enduring architectural value. The most important aspect is that distinct spaces were built which still look as if they could be used for widely divergent forms of education.

It has already been ten years since the book *Nederland naar school* (The Netherlands Goes to School) was published. It paints a lavish, constantly

changing picture of 200 years of school architecture in the Netherlands and describes the evolution of schools as a category: from schoolroom – the village school with just one space – to the three typological models on which all school buildings would seem to be based to some extent: corridor, hall or pavilion type. The book recounts the discussions that took place in the nineteenth and early twentieth centuries on the most appropriate characteristics of a school building; in those days they were considered to be the correct balance between construction, decoration and other stylistic features. It also describes the grand, monumental buildings, inspired by Dudok and Berlage, that were built chiefly in The Hague; post-war rationalisation and austerity, and the concomitant interest in constructional systems; the influence that teachers acquired in the 1970s and the apparent incapacity to translate that influence into distinctive architecture ('buildings became built organograms') – apart from a few exceptions, in particular schools designed by Herman Hertzberger.

With its mention of the unfortunate spending cuts in the 1980s, *Nederland*

Schools with Character / Talking about Contemporary School Architecture in the Netherlands – Mechtild Stuhlmacher

pelde belangstelling voor bouwsystemen; over de invloed die pedagogie in de jaren zeventig kregen en de schijnbare onmogelijkheid deze invloed te vertalen in uitgesproken architectuur – 'het werden gebouwde organisatieschema's' – enkele uitzonderingen, met name Herman Hertzbergers scholen, daargelaten.

Met het noemen van de pijnlijke bezuinigingsslag in de jaren tachtig raakt *Nederland naar school* de actualiteit. De aanzienlijke kortingen op de bouwbudgetten confronteerden de onderwijshuisvesting niet alleen met uiterst minimale, strikt genormeerde oppervlaktes, maar ook met waarschijnlijk lagere bouwbudgetten dan voor welk ander openbaar gebouwtype in Nederland dan ook. Eerder dan de maatschappelijke en architectonische consequenties van de toenemende privatisering van de scholenbouw door te denken, sluit het boek met een optimistische blik naar de toekomst. De auteurs verwachtten immers van een toentertijd ophanden zijnde onderwijskundige vernieuwing, de invoering van het 'studiehuismodel', met zijn kritiek op het klassikale onderwijsstelsel, dat de scholenbouw in de toekomst vooral een

51 OASE#72

Terug naar school / Back to School

naar school touches on a topical issue. The considerable cuts in building budgets meant that schools had the absolute minimum, standardised plots for building on, as well as building budgets that were probably lower than for any other public building type in the Netherlands. However, the book does not finish with a review of the social and architectural consequences of increasing privatisation in school-building, but with an optimistic look at the future. After all, the authors were expecting, with the then pending education reforms, the introduction of the 'studiehuis' model (a study centre, not as physical space, but as a learning environment) with its criticism of the classical education system. The book ends with the rather hopeful assumption that school accommodation would be a primarily architectural issue in future, because the spatial material of all existing schools, the classroom, would no longer meet contemporary requirements.

The School as an Architectural Assignment

So ten years ago the authors of *Nederland naar school* placed the responsibility

architectonisch vraagstuk zou gaan worden, omdat de ruimtelijke bouwsteen van alle bestaande scholen, het klaslokaal, niet langer aan de eisen van de huidige tijd zou voldoen.

De school als architectonische opdracht

Tien jaar geleden legden de auteurs van *Nederland naar school* de verantwoordelijkheid voor eigentijdse schoolgebouwen dus op de schouders van de architecten. In de huidige situatie met haar voortschrijdende privatisering van het opdrachtgeverschap, met scholenfusies, de gemengde programma's van de Brede School en het ontbreken van een algemeen gevoerd, maatschappelijk debat over de kwaliteit en het karakter van schoolgebouwen, is dat inmiddels meer dan ooit het geval. Over het algemeen wordt de overgrote meerderheid van de nieuw te bouwen scholen in Nederland nog steeds door relatief onbekende scholenbouwspecialisten ontworpen die na informele, besloten architectenselecties door de gebruikers en ontwikkelaars op basis van visiepresentaties worden geselecteerd. Dat voor brede en lagere scholen geen officieel systeem

for contemporary school buildings on the shoulders of the architects. And that is all the more relevant for the present situation, with advancing privatisation in patronage, school mergers, the mixed programmes of the 'Brede' or Under-One-Roof School (a new extended school-type which offers a broad range of community-focused activities outside the purely scholastic) and the absence of a wide social debate on the quality and character of school buildings. By far the majority of schools currently being built in the Netherlands are still designed by relatively unknown specialists, who are selected after restricted, informal procedures by the users and developers on the basis of previous experience or quickly sketched concept plans. The fact that there is no official system of competitions for under-one-roof and primary schools in the Netherlands (apart from European tenders for large-scale projects) and commissions are frequently privately arranged, is illustrative for the (lack of) social, educative and aesthetic importance attached these days in the Netherlands to the quality of teaching premises. It is also revealing that budgets today are as low as they were

Zwitserse publicatie uit 2004, Stad Zürich, ETH Zürich, ETH Wohnforum, pädagogische Hochschule Zürich (uitg.) / Swiss publication from 2004, Municipality of Zürich, ETH Zürich, ETH Wohnforum, pädagogische Hochschule Zürich (eds.)

van prijsvragen bestaat (met uitzondering van Europese aanbestedingen voor groot-schalige opdrachten) en opdrachten vrij gemakkelijk onderhands kunnen worden vergeven, is tekenend voor het (gebrek aan) maatschappelijke, educatieve en esthetische belang dat vandaag in Nederland aan de kwaliteit van ruimtes voor het onderwijs wordt gehecht. Het feit dat de budgetten voor scholenbouw tegenwoordig even laag zijn als in de jaren tachtig – Nederland staat daarmee verreweg op de laatste plaats in Europa – is hiervoor eveneens kenmerkend.

In dat opzicht is de situatie opmerkelijk anders dan in een land als Zwitserland, zoals blijkt uit de recente publicatie *School Buildings – the state of affairs*, die de ontwikkeling van de Zwitserse scholenbouw in Europees perspectief documenteert vanaf de jaren negentig. Weliswaar wordt Nederland daarin opgevoerd omwille van het baanbrekend werk van Herman Hertzberger inzake meervoudig bruikbare, centrale ontsluitings- en werkzones en beschreven als een richtingwijzende regio voor programmatische clustering en de ontwikkeling van de Brede School, maar in Zwit-

serland wordt de scholenbouwopgave door stedelijke stimuleringsprogramma's en een goed ontwikkeld systeem van prijsvragen ontegensprekelijk als zaak van publiek en architectonisch belang beschouwd, zo maakt het boek duidelijk. Menig architectenbureau kon zich er etableren op basis van een gewonnen scholenbouwprijsvraag, een ontwikkeling die niet alleen de architectonische ambitie aantoonde waarmee er in het land aan de ontwerpogave wordt gewerkt, maar die ook onderstreept dat nieuwsgierige onvooringenomenheid ten opzichte van de opgave evenzeer kan bijdragen aan het welslagen ervan als ervaring met het gebouwtype: voor een aantal van de gepresenteerde bureaus zijn scholen de eerste, substantiële opdracht geweest. Het boek laat ook zien hoe in navolging van de kritiek van pedagogen en andere commentatoren de ontwerpaandacht in de scholenbouw inmiddels lijkt te verschuiven. Na een zekere concentratie op het architectonische statement en de contextuele vervlechting van de school als openbaar instituut in zijn omgeving is men inmiddels bezig met de ontwikkeling van ruimtelijke, programmatische model-

52 OASE#72

in the 1980s – the Netherlands is at the very bottom of the European table in that respect.

The situation is strikingly different in a country like Switzerland, as is apparent in the recent publication *School Buildings – The State of Affairs*, which documents in a European perspective the development of school building in Switzerland since the 1990s. Admittedly, Holland is mentioned in the book on account of Herman Hertzberger's pioneering work with multipurpose, central access and study zones. The Netherlands is also described as a vanguard region for programme clustering and the development of the under-one-roof school. However, as the book explains, in Switzerland the matter of school building is undeniably of public and architectural importance, as is confirmed by urban stimulation programmes and a well-developed architecture competition system. Many an architectural practice has been able to establish itself after having won a competition for a school design – a development that not only demonstrates the architectural ambition with which the design assignment is addressed in that country, but underlines

the fact that inquisitive impartiality vis-à-vis the assignment can just as well contribute to its success, as experience with the building type. The book also reveals how the design focus of school building is meanwhile changing as a result of criticism from educators and other parties. A shift is taking place from architectural statement and contextual interweaving of the school as a public institution in its surroundings. Now spatial, programmatic models are being developed that facilitate a new way of learning and informal teaching forms.

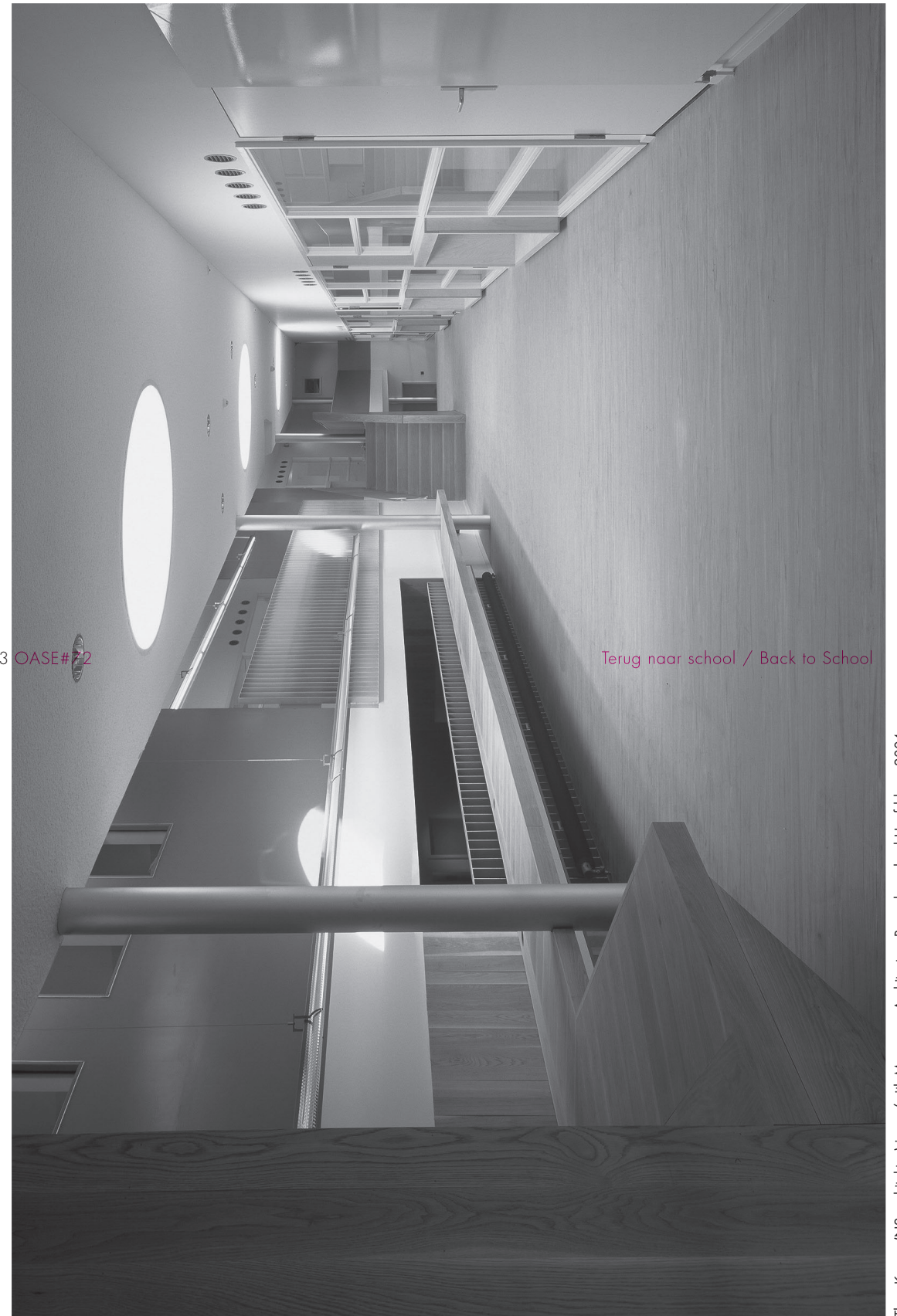
In the Netherlands a prize was instituted in the 1990s for school design, and although it was not intended as such, it now operates as an unofficial architecture prize. The projects nominated in 2006 were all designed by celebrated architects, none of whom are specialists in school building. All highlight architectonic quality and a robust, assertive and contemporary look. But on the whole, these projects are exceptions to the standard system that tends to produce low-risk, friendly, anonymous buildings which are barely distinguishable from the average shopping mall or clusters of amenities in

Terug naar school / Back to School

Schools with Character / Gesprekken over actuele schoolarchitectuur in Nederland – Mechtild Stuhlmacher

Schools with Character / Talking about Contemporary School Architecture in the Netherlands – Mechtild Stuhlmacher

53 OASE#72

Terug naar school / Back to School

len die een nieuwe manier van leren en informele onderwijsvormen mogelijk maken.

In Nederland werd in de jaren negentig de Scholenbouwprijs in het leven geroepen die, hoewel niet zo bedoeld, vandaag als een officieuze architectuurprijs fungeert. De projecten die in 2006 voor de Scholenbouwprijs zijn genomineerd, zijn alle ontworpen door bekende architecten, van wie niet één in scholenbouw is gespecialiseerd. Allen zetten in op architectonische kwaliteit en een stevig, zelfbewust en eigentijds beeld. Maar al met al vormen deze projecten een uitzondering op een regulier systeem dat over het algemeen vriendelijke, risicomijdende en gezichtsloze gebouwen voortbrengt die nauwelijks te onderscheiden zijn van de gemiddelde winkelcentra of voorzieningenclusters in nieuwbouwwijken.

Over de actuele situatie in de scholenbouw in Nederland en hoe het binnen de huidige context mogelijk is op een geëngageerde manier om te gaan met de ontwerpogave voor een school, sprak OASE met een aantal architecten die sterk van elkaar verschillen qua generatie,

manier van aanpak, ervaring, conceptvorming en vormentaal: Theo Kupers van N2 architecten, Onix architecten, Ton Venhoeven en Herman Hertzberger.

OASE in gesprek met N2 architecten

Theo Kupers van N2 architecten heeft zich in het Nederlandse scholenbouwlandschap een prominente plaats weten te verwerven. Zijn werk is exemplarisch voor een schoolarchitectuur die zonder baanbrekend te willen zijn, toch probleemloos uitstijgt boven de doorsnee-productie in Nederland. Net als Geurst & Schulze architecten, waarvan in dit nummer een projectportfolio is opgenomen, benadert Kupers de ontwerpogave van de school vanuit een meer klassieke invulling van de rol van architect als bouwmeester. Ook hij heeft veel aandacht voor de ruimtelijkheid van de circulatieruimtes zoals al te vinden is in het vroege werk van Hertzberger. Projecten als de Braamboschool, het project voor een Brede School in Hoofddorp dat in 2004 met de scholenbouwprijs werd bekroond, of een recent ontwerp voor een Brede School in Rotterdam-Zuid tonen aan hoe

Theo Kupers (N2 architecten) i.s.m./with Meccanoo Architecten, Braamboschool Hoofddorp, 2004

Scholen met karakter / Gesprekken over actuele schoolarchitectuur in Nederland – Mechtild Stuhlmacher

54 OASE#72

new residential neighbourhoods.

OASE interviewed several architects on the current situation in Dutch school-building and asked them how they thought a committed approach could be found for the design assignment in the present context. The architects vary greatly in age, approach, experience, design process and formal idiom: Theo Kupers of N2 architects, Onix architects, Ton Venhoeven and Herman Hertzberger.

OASE Talks to N2 architects

Theo Kupers of N2 architects has earned himself a prominent place on the Dutch school-building scene and his work is exemplary for school architecture that does not seek to be ground-breaking. Nevertheless it effortlessly surpasses average production in the Netherlands. Kupers resembles Geurst & Schulze architects (of whom a project portfolio can be found elsewhere in this issue) in that his approach to the assignment for a school design is based more on a traditional interpretation of the architect's role as a master builder. He also focuses on the spatiality of the circulation zones, initiated

by Hertzberger in his early work. Projects like the Braambos school, the project for an under-one-roof school in Hoofddorp which won the school architecture prize in 2004, or a more recent design for an under-one-roof school in Rotterdam South, confirm how an elegant and friendly design can in itself provide important added value – something that is appreciated by many principals and users. Careful choice of materials and detailing are also important factors. For the Rotterdam South project a carefully designed skin in high-quality materials like Danish brick and travertine makes for a timeless and imposing cachet. Indoors, the focus on the spatial development of circulation zones is striking. Clever use of colour and light penetration, as well as the many interacting perspectives make the space a stimulating environment for social and educational exchange.

OASE Talks to Onix

'For me, school architecture starts with my own imagination, my own recollections,' says Haiko Meijer, one of the founders and partners of Onix. We began by

Terug naar school / Back to School

Theo Kupers (N2 architecten) i.s.m./with Meccanoo Architecten, Braamboschool Hoofddorp, 2004

Schools with Character / Talking about Contemporary School Architecture in the Netherlands – Mechtild Stuhlmacher

een elegante en vriendelijke vormgeving op zich een belangrijke meerwaarde kan vormen die door vele opdrachtgevers en gebruikers wordt gewaardeerd. Hierbij hoort een zorgvuldige materiaalkeuze en detaillering. Bij het project in Rotterdam-Zuid zorgt een aandachtig ontworpen huid van hoogwaardige materialen zoals Deense baksteen en travertin voor een tijdloze en waardige uitstraling. In het interieur valt een uitgesproken aandacht voor de ruimtelijke ontwikkeling van de circulatieruimtes op. Dankzij een bestudeerd kleurgebruik en lichtinval en veelvuldige zichtrelaties krijgt de ruimte het karakter van een stimulerende verblijfs- en schoolomgeving.

OASE in gesprek met Onix

'Voor mij begint scholenbouw bij mijn eigen fantasie, bij mijn eigen herinneringen', zegt Haiko Meijer, een van de oprichters en partners van Onix. We spreken elkaar, samen met Berit Ann Roos, projectarchitect van meerdere schoolprojecten, en hebben het eerst over hun Vensterschool in Groningen, die tien jaar na oplevering nog steeds op geen

55 OASE#72

discussing, together with Berit Ann Roos, architect in charge of various school projects, their 'Venster School' in Groningen, which even ten years after completion still features in every school architecture itinerary and publication.

'It started with a search for the right spot for the park-like location. We wanted to build a tree house and retain as much of the park as possible. If we had accepted the site that was proposed to us, not much of the park's beauty would have remained.' The gradual and carefully planned transition from interior to exterior plays a crucial role in all this. The Venster School curls around the trees, thus bringing part of the public space indoors. Onix buildings always refer to the natural, organic public space. In more urban situations too, recessed walls, patios and gardens define natural public spaces, which their buildings then embrace.

Haiko Meijer and Alex van de Beld owe the young practice's first school assignment to an enterprising alderman who encouraged young architects, and to the enterprising climate of the 1990s, when many young architects came up with unusual, surprising solutions, and were

excursieprogramma en in geen publicatie over scholenbouw mag ontbreken.

'Het begon met het zoeken van de juiste plek op de parkachtige locatie. We wilden een boomhut bouwen, en op die manier zo veel mogelijk van het park behouden. Hadden we ons gehouden aan de voorgegeven plek, was er niet veel van de schoonheid van het park overgebleven.' De geleidelijke en plaatse-lijk zorgvuldig geënceneerde overgang van binnen naar buiten speelt hierin een beslissende rol. De Vensterschool krult om de bomen heen en haalt daarmee feitelijk een stuk openbare ruimte naar binnen. In de gebouwen van Onix is hiermee steeds de natuurlijke, organische openbare ruimte bedoeld. Ook in meer stedelijke situaties worden door inspringingen, patio's en tuinen natuurlijke openbare ruimtes gedefinieerd en vervolgens door hun gebouwen omarmd.

Haiko Meijer en Alex van de Beld hebben deze voor het nog jonge bureau eerste scholenbouwopdracht te danken aan een initiatiefrijke wethouder die zich inzette voor jonge architecten en aan de ondernemende sfeer in de jaren negentig, toen velen bijzondere, verrassende oplos-

Onix, schoolplein/school yard, Knipe, 2004
Onix, schoolParasite, Hoogvliet, 2004

Terug naar school / Back to School

prepared to take some risks. The Venster School marked the beginning for Onix of a long succession of design experiments addressing their desire to create concrete spaces with open spaces in between – or vice versa, opening up defined spaces in undefined ones. 'So much is stipulated in the terms of reference for a school, and the measurements for many of the spaces are standardised. Still, there's always a small margin. For us, the art of school design lies in the search for places that children can appropriate for themselves and that have no specific programme. We design routes and places, not corridors. In our Venster School every space has two or even more entrances, some of which are obvious, others are almost hidden. Every space can be used and appropriated in a wide variety of ways. Some of the routes are very wide and can be used for work and play. The routes form a continuous, wide floor slab, meandering round the trees at the heart of the building.'

'Apart from the spaces that are intended for enjoyment, we also look for resistance, for unruliness within the same space.' Haiko explained what he meant

Onix, gang/corridor Westpolder-school, Berkel en Rodenrijs, 2006

singen verwachtten van jonge architecten en hiervoor graag enig risico namen. De Vensterschool betekende voor Onix het begin van een lange, voortdurende reeks van ontwerpexperimenten. Deze experimenten gaan over hun behoefte concrete ruimtes vorm te geven en daartussen tegelijkertijd ruimtes vrij te laten of omgekeerd, in onbepaalde ruimtes bepaalde ruimtes uit te sparen. 'Binnen het programma van eisen van een school is zo veel vastgelegd, en zijn de afmetingen van vele ruimtes genormeerd. Desondanks is er altijd een kleine marge. Voor ons bestaat de kunst van het ontwerpen van scholen in het zoeken naar plekken die de kinderen zich toe kunnen eigenen en die vrij zijn van programma. We ontwerpen routes en plekken, geen gangen. In de Vensterschool heeft elke ruimte twee of zelfs meer toegangen, sommige duidelijk, sommige bijna verborgen. Elke ruimte is op heel veel verschillende manieren te gebruiken en toe te eigenen. Sommige van deze routes zijn heel breed, hier kan worden gewerkt en gespeeld. De routes vormen een continu, breed vloerveld dat zich om de bomen in het hart van het gebouw heen slingert.'

'Naast de ruimten die moeten behagen, zijn we binnen diezelfde ruimten op zoek naar weerstand, naar weerbaarheid.' Haiko licht toe wat hij hiermee bedoelt: 'We kunnen noch willen het gebruik voorschrijven of voorspellen. Toch kan het zoeken naar flexibiliteit voor ons nooit betekenen dat we neutrale ruimten ontwerpen. In het ontwerpproces kunnen herinneringen aan ruimtes sturend werken: 'In mijn eigen school, op het platteland, was er een grote zolder, een ruimte helemaal zonder bestemming. Als je iets goed had gedaan, mocht je op zolder spelen, soms vonden er bepaalde bijzondere lessen plaats of je mocht je er alleen heen. De zolder was voor mij de mooiste en meest belangrijke plek op school, een plek die ik altijd zal blijven herinneren. Wij willen in onze scholen telkens ook zulke plekken maken. In een school in de Knipe in Heerenveen lag het maken van een gebouw met kappen voor de hand, de locatie is heel kleinschalig en landelijk. Daar hebben we de hele school als één grote zolder vormgegeven. Het moest een duidelijk herkenbaar gebouw worden, niet alleen voor de leerlingen zelf maar voor de hele dorpsgemeenschap.'

56 OASE#72

with that: 'We are not able to prescribe or predict use, nor do we want to. But the search for flexibility can never mean we design neutral spaces.'

In the design process recollections of spaces can serve as guidelines: 'The country school I went to had an attic with no specific use. If you'd done a good job, you were allowed to play in the attic, it was also used for special lessons, and we were allowed up there on our own. The attic was the nicest and the most important place for me in the school, a place I'll always remember. We always want to create places like that in our schools. For the "de Knipe" school in Heerenveen, a building with many roofs was the obvious choice – the location is very small and countryside. We actually created the entire school as one huge attic. The building had to be easy to recognise, not only for the pupils but also for the entire village. Our reference image for a practical training centre in Assen, apart from the big attic, was to create the impression of a tortoise's shell. The school in question caters for vulnerable children and we believe that this building has a protective, but at the same time, open feel to it.'

In a recently completed project, an under-one-roof school in Berkel and Rodenrijs, two schools had to be combined. However, the users were hardly involved in the design process. The architects had to rely, more than usual, on their own interpretations and preferences. The idea of the attic and the open space has been developed more clearly here than in the earlier schools. That is where the fun started for Haiko Meijer and Berit Ann Roos. The corridors were just the right place for them to indulge in their feeling and talent for spatiality. They cut generous-sized voids in the corridors, allowed daylight to penetrate over several storeys very deep into the building and paraded their feeling for material.

Onix generally take their discussions with their projects' users (who invariably have little architecture knowledge) very seriously. The architects value their responses and ideas, and their invariably practical arguments. However, pedagogical concepts and ideals are rarely discussed. 'There is an exception, in the new under-one-roof school to be built in Slotervaart,' Berit Ann Roos explained enthusiastically, showing a publication by the

Onix, klaslokaal/classroom De Knipe, Heerenveen, 2004

Schoolen met karakter / Gesprekken over actuele schoolarchitectuur in Nederland – Mechtild Stuhlmacher

Onix, gang/corridor Westpolder school, Berkel en Rodenrijs, 2006

Schools with Character / Talking about Contemporary School Architecture in the Netherlands – Mechtild Stuhlmacher

Terug naar school / Back to School

57 OASE#72

Terug naar school / Back to School

Onix, Vensterschool, Groningen, 1998

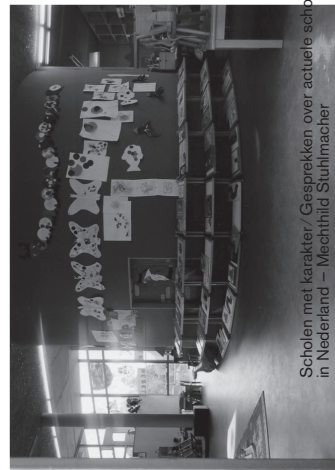
Bij een praktijkschool in Assen was ons referentiebeeld, naast het idee van een grote zolder, het beeld van de pantser van een schildpad. Het gaat bij deze school om een groep kwetsbare kinderen. We denken dat de school op een bepaalde manier beschermend en tegelijkertijd open moet aanvoelen.'

Bij een recent opgeleverd project, een Brede School in Berkel en Roderijs moesten twee scholen bij elkaar worden gevoegd, maar waren gebruikers nauwelijks bij het ontwerpproces betrokken. Meer dan elders waren de architecten dus op hun eigen interpretaties en voorkeuren aangewezen. Het idee van de zolder en de vrije ruimte is hier dan ook zuiverder uitgewerkt dan in de eerdere scholen. Voor Haiko Maier en Berit Ann Roos begon hier het plezier. Juist hier, in deze gangen konden zij hun gevoel en talent voor ruimtelijkheid botvieren, ze sneden genereuze vides in de corridors, lieten het daglicht door meerdere verdiepingen heel diep in het gebouw vallen en spreidden hun gevoel voor materiaal uitgebreid tentoon.

Bij andere projecten neemt Onix het overleg met hun vaak bouwkundig

ongeschoolde gebruikers zeer serieus. De architecten waarden het weerwoord en meedenken, en de vaak vooral praktische argumentaties. Over pedagogische concepten en idealen wordt echter over het algemeen weinig gesproken. 'Een uitzondering hierop vormt een nieuw te bouwen Brede School in Slotervaart', vertelt Berit Ann Roos enthousiast en laat een publicatie zien die de pedagogische organisatie Reggio Emilia over de relatie van ruimte, ruimtebeleving en pedagogiek heeft uitgebracht. 'Hier kwamen de gebruikers zelf mee, dit is heel uitzonderlijk. Het is een manier van onderwijs die de belevingswereld van het kind centraal stelt. Het mooie is dat veel van de aspecten die in de publicatie worden genoemd en door kunstenaars en pedagogen zijn onderzocht al in aanzet in onze manier van werken liggen. We voelen ons in onze manier van doen bevestigd en kunnen tegelijkertijd veel preciezer ingaan op de aangedragen thematiek.' Terugkerend element in de ontwerpbenadering van Onix is het belang van ruimtelijke verschillen en uitgesproken materiaalkeuzes, waardoor iedere ruimte en iedere route haar eigen karakter krijgt. In het laatstgenoemde

Onix, Vensterschool, Groningen, 1998

Scholen met karakter. Gesprekken over actuele schoolarchitectuur in Nederland – Meechthild Stuhlmacher

58 OASE#72

educational organisation Reggio Emilia on the relationship between space, spatial perception and education. 'The users provided this themselves, which is highly unusual. It is an approach to education that centres on the child's perception of its environment. The interesting thing is that many of the aspects which the publication mentions and which have been examined by artists and educationists, were already part of our approach. It reinforces what we believe, as well as enabling us to address the proposed themes more precisely.' In Onix's design approach a recurring element is the importance of spatial differences and the choice of distinctive materials, giving every space and every route its own character. In the Slotervaart project they have, for instance, included ramps that can be used for tricycle races. In addition, a patio serves as a hidden garden, which is also used as an outdoor classroom or as an alternative route between classrooms. The school stands in an inner courtyard of a larger perimeter block adjoining a park. It also has open access to the school playground which creates an important social zone for the neighbourhood.

The architects want to continue concentrating on building for children. They recently took an important step in that direction, with an assignment for one of the most progressive child care centres in Norway, which translates its organisation model into architectural design. The project will be an entirely experimental timber construction – a choice of material that had been determined before the choice of architect.

OASE Talks to Ton Venhoeven (Venhoeven CS)

Ton Venhoeven was one of the nominated architects for the 2006 school architecture prize, for a stunning project which initially makes an impact with its extravagant exterior. The building for the under-one-roof school Forum 't Zand in what is termed the archaeological park at Leidsche Rijn resembles a spaceship that has come to rest there. The striking aspect is its technological, futuristic formal language and peculiarly 'un-schoolish' steel outer skin, plus the fact that no attempt has been made to give the large building a small-scale, 'child-friendly' appearance. It is the first school design

Schools with Character. Talking about Contemporary School Architecture in the Netherlands – Meechthild Stuhlmacher

Terug naar school / Back to School

project zijn er bijvoorbeeld hellingbanen die als racebanen voor driewielers kunnen dienen. Verder is er een patio als een verborgen tuin, die tevens als buitenlokaal of als alternatieve route tussen de lokalen kan worden gebruikt. De school staat in een binnenterrein van een groter bouwblok, grenzend aan een park. De school is tevens heel open naar het schoolplein toe, waardoor een belangrijk verblijfsgebied voor de buurt ontstaat.

In de toekomst willen de architecten zich intensief bezig blijven houden met het bouwen voor kinderen. Een belangrijke stap daarin is hun recente opdracht voor een van de meest vooruitstrevende kinderdagverblijven in Noorwegen, die hun organisatie model vertalen naar architectonische vormgeving. Het gebouw zal geheel als experimentele houtconstructie worden uitgevoerd, een materiaalkeuze die al vastlag voordat de architect bekend was.

OASE in gesprek met Ton Venhoeven (Venhoeven CS)

Ton Venhoeven was een van de genomineerden van de Scholenbouwprijs 2006 met een spraakmakend schoolproject

59 OASE#72

project for Venhoeven CS and forms a great contrast with Ton Venhoeven's one earlier work built for children many years ago with Matthijs Bouw: 'the Castle' in Soest which entailed the conversion of a former domestic science school into a day care centre. That building is unusual because of the articulation of the interior which seeks, along the same lines as work by Herzberger and Onix, to create alcoves and free spaces where pupils can discover the world in their own way. **Ton Venhoeven:** The ideas behind the castle in Soest, and later Forum 't Zand, derived from criticism of education in Eindhoven, where I did not study but where I taught. I was struck by the fact that students repeatedly came up with a preconceived idea of the exterior form, but had no idea of the interior. But I myself am primarily interested in the spaces indoors and am absolutely fascinated by Adolf Loos. We began by forbidding students to consider the footprint and the façade, and asked them to design diagrammatic sections. We then asked them to imagine having to shut people away for the rest of their lives – what requirements would that interior have to meet?

dat in de eerste plaats opmerkelijk is vanwege het extravagante exterieur. Het gebouw voor de Brede School Forum 't Zand in het zogenoemde archeologische park in Leidsche Rijn lijkt een geland ruimteschip. Het project valt op door zijn technisch-futuristische vormtaal en merkwaardig 'onschoolse' stalen buitenhuid, en het ontbreken van elke poging om het grote gebouw een kleinschalig, 'kindvriendelijk' uiterlijk te geven. Het is het eerste scholenbouwproject van Venhoeven CS en lijkt in groot contrast te staan met het enige eerdere project dat Ton Venhoeven, in samenwerking met Mathijs Bouw, vele jaren geleden voor kinderen heeft gebouwd: het kasteel in Soest, de verbouwing van een voormalige huishoudschool tot kinderdagverblijf. Toch onderscheidt het zich ook door een bijzondere articulatie van het interieur, waarin net zoals bij Hertzberger en Onix gestreefd wordt naar de realisatie van niches en vrijruimtes die de leerlingen de gelegenheid bieden om op hun eigen manier de wereld te ontdekken.

Ton Venhoeven: Eigenlijk zijn de gedachten die ten grondslag liggen aan het

When a group of us were asked to convert an old building into a day care centre, the whole idea of shutting people away was suddenly highly topical. In those days, after-school care was just taking off and people were making frequent use of it. For some children it meant very long days – and years – in confined surroundings. We felt that children over the age of twelve should at all events be able to deal with danger, with adventure, with other people, even if you shut them away for the whole day. Our day care centre was a kind of laboratory or simulator of real life, with all that that entails. Indoors, the spaces vary tremendously: very low and very high. We tried to bring into the interior as much as possible of what you find outdoors: the hayloft, caravan storage site, all manner of informal play places.

I recently spoke to the director in Soest who is still positive about the building after all these years, because the interior spaces bear no resemblance to classrooms. Most of the places providing after-school care consist of rooms resembling the classrooms where the children have been sitting all day. They've been cooped and then they have to go into yet another

Venhoeven CS, Forum 't Zand, Leidsche Rijn, 2006

Terug naar school / Back to School

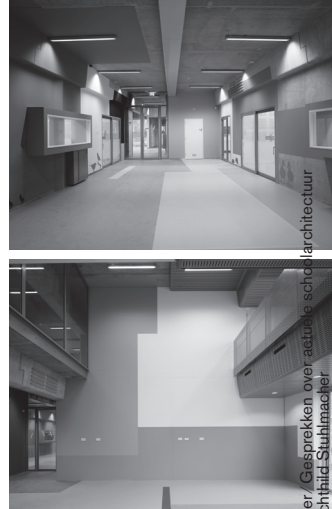
kasteel in Soest en later aan het Forum 't Zand begonnen met een kritiek op het onderwijs in Eindhoven, waar ik niet heb gestudeerd maar wel les heb gegeven. Wat mij daar opviel, was dat studenten elke keer met een vooropgezet idee over de buitenvorm aankwamen en geen idee van het interieur hadden. Ik daarentegen ben in eerste instantie geïnteresseerd in de ruimtes binnenin en ongelooflijk gefascineerd door Adolf Loos. We gingen de studenten verbieden over de plattegrond en de gevel na te denken en vroegen ze om doorsnedes te ontwerpen. Vervolgens stelden we de vraag aan de studenten: stel nou dat je mensen voor de rest van hun leven opsluit, aan wat voor wensen moet dat interieur dan voldoen?

Toen wij met een groepje de opdracht kregen om een oud gebouw tot kinderdagverblijf te verbouwen, werd het idee van opsluiting ineens heel actueel. Het was in de periode dat de buitenschoolse opvang opkwam en mensen daar veel gebruik van begonnen te maken. Voor de kinderen betekende dat soms heel lange dagen en jaren in een gereguleerde omgeving. Wij vonden wel dat kinderen na twaalf jaar, hoe dan ook, moeten kun-

nen omgaan met gevaar, met avontuur, met andere mensen, ook al sluit je ze de hele dag op. Ons kinderdagverblijf werd een soort laboratorium of simulator van het echte leven, met alles erop en eraan. In het interieur vind je enorme variaties tussen ruimtes: heel lage en heel hoge. We probeerden zo veel mogelijk van wat je buiten hebt naar binnen te halen: de hooizolder, de caravanstalling, alle mogelijke informele speelplekken.

Laatst sprak ik met de directeur in Soest, die na vele jaren nog steeds positief is over het gebouw, omdat de ruimtes erbinnen helemaal niets met klaslokalen te maken hebben. De meeste plekken waar buitenschoolse opvang normaal gesproken wordt aangeboden, bestaan uit lokalen waar de kinderen al een hele dag in zitten. Die vliegen tegen de muren omhoog, en dan moeten ze wéér in een lokaal. Dat levert dus heel veel wrijving en frustraties op, ook tussen de kinderen onderling.

Hoe kon je deze gedachten gebruiken voor de veel grotere nieuwbouwpoging in Leidsche Rijn?

Venhoeven CS, Forum 't Zand Leidsche Rijn, 2006

Schoolen met karakter. Gesprekken over actuele schoolarchitectuur in Nederland – Mechtild Stuhlmacher

60 OASE#72

classroom. That causes a lot of friction and frustration, among the children themselves as well.

How can you apply those ideas to the far larger new-build projects in Leidsche Rijn?

Ton Venhoeven: When we started on the under-one-roof school in Utrecht my greatest source of inspiration was an under-one-roof school in Sweden that the project leader told me about. It was set up like a village for children where they went in the morning and left again in the evening; where they had an hour's lesson and then went to play, or vice versa, and in between they could discover and examine everything. They spend the day in a varied environment, where they can climb trees, scrape their knees, work in the garden, rush around and do all the things that are part of growing up. They learn to get on with the others, about danger and conflicts. That is particularly important for children from small families who are treated like little gods at home.

The brief for Forum 't Zand consisted of several traditional programmes, such as school, day care centre and communi-

ty centre. The conceptual programme was far more interesting because it entailed the social environment the project leader had been talking about. Initially we envisaged a farm, and that was what got us the assignment. Then I took them round the Soest project. It was just what the future clients wanted and tied in with their ideas about an under-one-roof school.

When we embarked on the project we first looked if we could make a variety of individual buildings. We wanted to create the Swedish village, where the children had to keep going outside. But it was prohibitively expensive. Then I proposed the very opposite, the cheapest, most efficient form imaginable: one building with a linear structure, as dense and compact as possible, so we had to have money left for the interior. It even included gymnastics rooms, making the building dense in the middle and thin at the ends.

Then the idea of a spaceship was conceived. It's a frequent image in children's imaginations; a kind of Noah's ark with the Swedish village inside. The spaceship goes on a journey. For years. You've got to survive for generations. You have to take animals and plants with you and

Terug naar school / Back to School

Schools with Character / Talking about Contemporary School Architecture in the Netherlands – Mechtild Stuhlmacher

61 OASE#72

Terug naar school / Back to School

Venhoeven CS, Forum 't Zand Leidsche Rijn, 2006

Ton Venhoeven: Toen we begonnen met de Brede School in Utrecht was mijn grootste inspiratiebron een verhaal dat de projectleider over een Brede School in Zweden vertelde, die is opgezet als een dorp voor kinderen waar je 's morgens naartoe gaat en pas 's avonds weer weg; waar je een uurtje les hebt en dan gaat spelen, of omgekeerd, en tussendoor van alles kunt ontdekken en onderzoeken. Je brengt de dag door in een veelzijdige omgeving waar je in bomen kunt klimmen, je knieën kunt openhalen, waar je kunt tuinieren, rossen en allemaal dingen kunt doen die horen bij opgroeien. Je leert er met andere kinderen om te gaan, met gevaar en met conflicten. Juist voor kinderen uit heel kleine gezinnen die thuis als een soort godje worden behandeld, is dat heel belangrijk.

Het programma van eisen voor het Forum 't Zand bestond uit een aantal traditionele programma's zoals school, kinderdagverblijf en buurtcentrum. Het ideële programma was veel interessanter, want dat was juist de leefomgeving waarover de projectleider had verteld. Ons eerste idee was een boerderij, waarmee we de opdracht ook binnen hebben

gehaald. Toen heb ik ze rondgeleid in Soest. Dat zagen de toekomstige gebruikers helemaal zitten, het sloot aan bij hun ideeën over een Brede School.

Toen we met het project begonnen, hebben we eerst gekeken of we allerlei losse gebouwen konden maken. We wilden het Zweedse dorp nabouwen waar de kinderen steeds naar buiten moesten. Maar dat was onbetaalbaar. Toen heb ik het omgekeerde voorgesteld, de meest goedkope, efficiënte vorm die er denkbaar is: één gebouw met een lineaire structuur, zo dik en compact mogelijk, zodat we wel geld móesten overhouden voor het interieur. Zelfs de gymlokalen zijn erin opgenomen, en die maken het gebouw in het midden dik en aan de uiteinden dun.

Toen ontstond het idee van een ruimtevaartuig, zoals het heel veel voorkomt in de beeldcultuur van kinderen, een soort van ark van Noach, waar dat Zweedse stadje in zit. Dat ruimteschip gaat op reis. Jaren. Generaties lang moet je kunnen overleven. Je moet dieren en planten meenemen en groenten kweken. Tot het eind toe is dit de inspiratiebron geweest en zelfs letterlijk uitgewerkt in de vorm van

62 OASE#72

grow vegetables. That was the source of inspiration until the very end, and it was literally translated into a large courtyard garden, which sadly did not come about.

At present the idea of flexibility largely defines Dutch school architecture. It often entails a loss of character, because it has to cater to everything. I'm inclined to think that's something you definitely do not want. The spaces you want to make are specific and explicit. To what extent are they interchangeable?

Ton Venhoeven: Flexibility is an important issue, but there are many kinds of flexibility. When you start to confuse things, flexibility becomes a restricted concept. In its own way this school is very flexible: for instance, the Montessori school wanted a different teaching model from the customary classrooms of around 50 m². They wanted two teachers working in one group, in spaces of 100 m². The city council stipulated that it had to be possible to return it to rooms of 48 or 54 m². That is possible, architecturally. But I definitely did not want it to look like a school building on the outside.

So what does it entail for you – a school building?

Ton Venhoeven: A school can have many faces, and I can summon profound respect for a tautly designed school. Basically, I believe a school should be *distinctive*. Forum 't Zand had to be more than just a school, because 50 per cent of the spaces have nothing to do with the school, like rooms for adult education, a sports centre or community centre. I think of it as a cruise ship. That combines a whole lot of spaces, too – cabins, ballrooms, engine room and restaurant. That seemed like a very attractive idea, for the park in which it's located, too. A spaceship doesn't claim the space around it. It has merely landed in the park, and that tied in with the urban planner's idea; he wanted a free-standing building in the park.

To my mind, the references you use for the building must be such that children are fascinated by it, and think they can understand it easily, but not entirely. As a two-year old, you probably think: 'wow, it's a spaceship!' But when you're three, perhaps: 'wait a minute, something's not quite right here.' There's constant friction

Venhoeven CS, Forum 't Zand
Leidsche Rijn, 2006

Schoolen met karakter/ Gesprekken over actuele schoolarchitectuur in Nederland – Mechtild Stuhlmacher

Terug naar school / Back to School

63 OASE#72

Schools with Character/ Talking about Contemporary School Architecture in the Netherlands – Mechtild Stuhlmacher

Terug naar school / Back to School

Venhoeven CS, Forum 't Zand Leidsche Rijn, 2006

een grote binnentuin, die helaas uiteindelijk niet is gerealiseerd.

De Nederlandse scholenbouw wordt op dit moment sterk bepaald door het idee van flexibiliteit. Dat betekent vaak een verlies van karakter, omdat alles moet kunnen. Wat ik bij jou bespeur, is dat je dat helemaal niet wilt. De ruimtes die je wilt maken zijn specifiek en uitgesproken. In hoeverre zijn die dan uitwisselbaar?

Ton Venhoeven: Flexibiliteit is een belangrijk onderwerp, maar er bestaan heel veel vormen van flexibiliteit. Als je die dingen gaat verwarren, dan wordt flexibiliteit een eng begrip. Op haar eigen manier is deze school heel flexibel. De Montessorischool bijvoorbeeld wilde eigenlijk een ander onderwijsmodel dan de gebruikelijke lokalen van ca. 50 m². Ze wilden met twee onderwijzeressen in één groep werken, in ruimten van 100 m². De gemeente eiste dat het wel terugbouwbaar moest zijn naar lokalen van 48 of 54 m². Bouwkundig kan dat. Wat ik echter per se niet wilde, is dat je aan de buitenkant kon zien dat het een schoolgebouw was.

Wat is dat dan voor jou? Een schoolgebouw?

Ton Venhoeven: Een school kan vele gezichten hebben, en ook voor heel strak vormgegeven school kan ik veel respect opbrengen. In essentie vind ik dat een school gewoon *uitgesproken* moet zijn. Het Forum 't Zand moest meer zijn dan alleen een school, want voor 50 procent zitten er ruimtes in die niets met de school te maken hebben, zoals ruimtes voor oudereneducatie, een sportcentrum of buurtcentrum. Ik zie het als een soort cruiseschip. Daar heb je heel verschillende dingen bij elkaar, cabines, danszalen, een motorkamer en een restaurant. Ik vond dat een heel aantrekkelijk idee, ook voor het park waar het in staat. Een ruimteschip claimt niet de ruimte eromheen. Het is gewoon geland in het park, en dat sloot aan bij het idee van de stedenbouwkundige, die graag een vrijstaand gebouw in het park wilde zien. Ik vind dat de referenties die je gebruikt voor het gebouw zo moeten zijn dat kinderen gefascineerd zijn, en denken dat ze het makkelijk kunnen begrijpen maar toch niet helemaal. Als je twee

as machines for education, as developed in the 1920s. The 'Frankfurter Küche' is an example of that. So in that context it's revolutionary to provide every classroom with its own character. I'm not particularly interested in how that works precisely for children. But what does interest me a great deal is that those differences do not serve a hierarchy, spaces all develop different characters without any competition. That, too, is an ideology, of course. That's the way I operate, what I do in all my work. It makes no difference whether it's a school or a house. And it means that the appropriation of the classroom is always, by definition, merely partial appropriation.

In a normal situation a schoolroom is a kind of white skin enveloping a group. The opposite extreme would be to hold lessons out of doors, under a tree. We have tried to realise both extremes at the same time, in the classroom design. You're sitting in something resembling an undressed concrete building site containing a great many hints that it is nevertheless an indoor space. For instance, there are sliding partitions down to the ground. You can see lambs passing by during the lessons. Then the skin is no longer

jaar oud bent denk je misschien: wow, het is een ruimteschip! Maar als je drie bent denk je misschien: wacht eens even, hier klopt iets niet. Het is een voortdurende frictie tussen de mogelijkheid het te begrijpen en een volgend niveau waarop je het toch weer niet begrijpt. In de negentiende-eeuwse scholen kregen kinderen de wereld op een bepaalde manier uitgelegd: dat is de geschiedenis, dat is de taal, dit zijn de mensen. Alles was volledig gecodificeerd. Maar zo zit de wereld niet meer in elkaar. Ik vind het interessanter hoe je tot kennis komt, hoe je leert dat dingen bij nader inzien toch net even iets anders zijn dan je in eerste instantie dacht.

In je gebouw zitten heel verschillende ruimtes, elk klaslokaal ziet er anders uit. Wat betekenen deze verschillen?

Ton Venhoeven: Ik ben heel erg beïnvloed door het differentiedenken: daar gaat het niet om prototypes, niet om series, niet om contrast, maar botweg om verschillen om de verschillen. We proberen elk lokaal zijn eigen persoonlijkheid mee te geven, en ze niet gewoon alleen in verschillende

absolute, not saying: 'you're indoors and keep quiet.' It's more like a corner of the hayloft where the lesson is being held. The very fact that the classrooms don't look like classrooms, but could be a spot you cleared in an immense tanker and then added some furniture to – that gives me a tremendous feeling of relief.

You've been saying for quite some time that your building isn't, and doesn't want to be, a school, yet it is the most distinctive school we've seen for a long time.

Ton Venhoeven: Indeed, and I want the children to say that theirs is the most beautiful school in the world. And yet I don't. That's the interesting thing about the architect's role. Whatever you do, it's always an interpretation of existing images, a view of our culture. To my mind, our culture is suffering from security neurosis. People always want to believe they understand everything. As an architect, I have the chance to enable children to grow up thinking it doesn't matter if there are some things they don't fully understand. You can use them, appropriate them, but never control them

kleuren te schilderen. Ik denk dat heel veel van de ellende in de scholenbouw te maken heeft met het feit dat de opvattingen van de architecten behoren tot een genormeerde ideologie die voortkomt uit het moderne idee van de woning of de architectuur als opvoedmachine, zoals die werden ontwikkeld in de jaren twintig. De *Frankfurter Küche* is daar een voorbeeld van. In die context is het dan dus wel een revolutionair idee om elk lokaal een eigen karakter te geven. Hoe dat voor kinderen precies werkt, interesseert me niet eens zo heel veel. Wat mij wel heel erg interesseert, is dat die verschillen niet in dienst van een hiërarchie staan, dat ruimtes allemaal andere karakters ontwikkelen zonder competitie. Dat is natuurlijk ook een ideologie. Zo sta ik in het leven. Dat doe ik in al mijn werk. Maakt niet uit of ik een school maak of woningen. Dat betekent ook dat de toe-eigening van het lokaal, altijd, per definitie, ook maar een partiële toe-eigening is.

In een normale situatie vormt een klaslokaal een soort witte huid om een groep heen. Het andere uiterste zou het lesgeven buiten zijn, onder een boom. Wij hebben geprobeerd alle twee

100 per cent. But reactions to the project come in two categories: one group thinks it's fantastic, the other group thinks it's absolutely awful!

In the interior you have stuck to concrete, steel and glass. When you refer to the day care centre in Soest you not only mention differences in the various spaces, but also textures and materials.

Ton Venhoeven: For the interior at Leidse Rijn the budget was all-important. There just wasn't any money left, so all we could do was make a concrete shell with plasterboard walls. And the plasterboard walls had to meet requirements for the acoustics and sound-proofing. The only solution was to use plenty of bare concrete. There was enough money to paint the interior white throughout. We didn't do that, but decided to paint one-third of it in 5 different colours. All because of the budget.

How does the differentiation indoors continue on outdoors?

Ton Venhoeven: They haven't got a school

extremen tegelijk te verwezenlijken in het ontwerp van het lokaal. Je zit er in een soort bouwplaats van ruw beton, waar heel veel hints in zitten dat het toch een binnenruimte is. Bijvoorbeeld zijn er schuifpuien tot op de grond. Tijdens de les kun je er lammetjes voorbij zien lopen. Dan is de huid niet meer absoluut en zegt: 'je bent nu binnen, en nu ben je stil', maar het is meer een soort hoekje in de hooizolder waar je les krijgt. Alleen al het feit dat de lokalen er niet uitzien als lokalen, maar dat je het idee hebt dat ze in een mammoettanker een plekje hebben schoongeveegd en wat meubilair hebben neergezet, vind ik zelf al een ontzettende verademing.

Ook al vertel je ons nu een hele tijd dat je gebouw geen school is en wil zijn, is het toch de school met het meest uitgesproken gezicht dat we in tijden zijn tegengekomen.

Ton Venhoeven: Zeker, en ik wil zelfs dat de kinderen er zeggen dat hun school de mooiste school van de wereld is. En toch ook weer niet. Dat is juist het interessante van de rol van architect. Wat je ook doet,

het gaat altijd om een bewerking van bestaande beelden, om een visie op onze cultuur. In mijn visie lijdt onze cultuur aan een veiligheidsneurose. Mensen willen steeds het idee hebben dat ze alles begrijpen. Ik krijg hier de kans als architect om kinderen groot te laten worden met het idee dat het helemaal niet erg is als je sommige dingen niet volledig begrijpt. Je kunt ze gebruiken, ze je toe-eigenen maar nooit voor 100 procent beheersen. Maar er wordt wel volgens twee categorieën op het project gereageerd: de ene vindt het fantastisch, de andere vindt het ongelooflijk slecht!

In het interieur heb je je beperkt tot beton, staal en glas. In het verhaal over het kinderdagverblijf in Soest heb je het niet alleen over de verschillen in de ruimtes, maar ook over texturen en materialen.

Ton Venhoeven: Voor het interieur in Leidsche Rijn is het budget heel bepalend geweest. Er was gewoon geen geld voor interieur. We konden dus alleen een betonnen casco met wat gipswanden maken. En die gipswanden zijn volledig bepaald door de geluidseisen als ruimte-

Scholen met karakter / Gesprekken over actuele schoolarchitectuur in Nederland – Mechtild Stuhlmacher

66 OASE#72

playground. The park has been arranged to resemble an excavation site, a neglected playground of sorts. However, it is sufficiently a park for adults as well, without actually being a playground. For instance, there's a sunken concrete pipe – but no directions as to how to use it. If you sit on it, it's different than if you crawl through it, as if it were a secret, underground tunnel. Children only need a couple of hints to find some use for it.

Will you continue with school architecture in the future?

Ton Venhoeven: Yes, we're involved in another under-one-roof school. The situation there is quite different than that at Leidsche Rijn; it's far more part of the existing town. It's my ambition to make it a real part of the town, with an alleyway through which people can walk who have nothing to do with the school.

I learnt a lot from Forum 't Zand and now have a better idea of the pitfalls. I know the way users think, their frustrations and interests. Ultimately, you wind up with your own self. We start each new job with a discussion with the users: 'I can

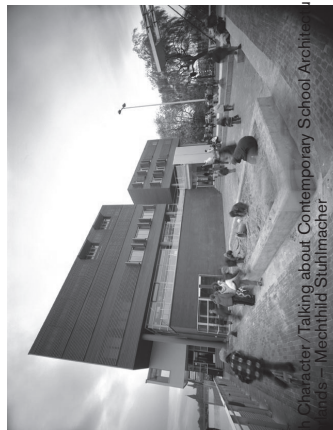
see the list of square metres, but what do you really want? What's your dream?' At Leidsche Rijn I probed everyone in those discussions. For example, the man at the leisure centre who also organised the out-of-school care emphatically did not want the theatre auditorium that was in the brief. He just wanted a garden with flora and fauna (which unfortunately did not materialise) – I could just envisage it. But, in theory, I do use the ingredients I think are interesting and approximate my own views.

You can't make a good project without the client's support. If it were only my own dream, I'd get far less done. It's a dialogue. And that dialogue is what makes a project specific and worth while – and in the end, that's why you do it! Why you become an architect!

OASE Talks to Herman Hertzberger

Herman Hertzberger is, without a doubt, the *éminence grise* of Dutch school architecture, and his approach to school design still inspires many architects in the Netherlands and abroad. Since his first school project, the Montessori school in

Studio Hertzberger, Montessorischool De Eilanden, Amsterdam, 2002

Schools with Character / Talking about Contemporary School Architecture in the Netherlands – Mechtild Stuhlmacher

Terug naar school / Back to School

akoestiek en geluidwering. Het enige wat we konden doen, was veel met kaal beton werken. Er was genoeg geld om het hele gebouw in één kleur wit te schilderen. We hebben dat niet gebruikt, maar zo veranderd dat we een derde van het gebouw konden schilderen in vijf kleuren. Gewoon een economische kwestie.

Hoe zet de differentiatie binnen het gebouw zich buiten het gebouw voort?

Ton Venhoeven: Een schoolplein hebben ze niet. Het park is zo ingericht dat het een soort halve opgraving is, een soort verwaarloosde speeltuin. Maar het is voldoende park om voor volwassenen gewoon park te zijn, zonder dat het een speeltuin is. Er zit bijvoorbeeld een ingegraven buis van beton in. Het ding schrijft niet voor hoe je het moet gebruiken. Als je erop gaat zitten, is het iets anders dan wanneer je er doorheen kruipt als was het een geheime ondergrondse tunnel. Je hoeft kinderen alleen een paar hints te geven en dan kunnen ze er iets mee.

Ga je je in de toekomst meer met schoolbouw bezighouden?

67 OASE#72

Delft, which today is firmly established in the canon of modern school architecture and on which there is a close-reading presentation elsewhere in this issue, Herman Hertzberger has accumulated a remarkable oeuvre of school projects. Not only do the ideas of the educationist Maria Montessori play an important part in those designs, but Hertzberger also derived insight from Iwan Illich's book *Deschooling Society*. As he explained: 'In short, Illich said: get rid of schools, schools prevent learning.' Hertzberger stressed the difference between instruction and learning. 'Children learn from what they see, hear, do in the world. And schools provide instruction in the things children are expected to know and be able to do to be useful in society. I believe the world is better off if children are given, in the right way, the conditions for learning.' And accordingly, Hertzberger repeatedly seeks to break through the barrier between classroom and corridor. In that way the corridor becomes a social place and access zone with informal areas of very varied measurements and ambience. The idea behind this is that the school is a small town with various

Ton Venhoeven: Ja, we zijn weer bezig met een Brede School. De situatie van de nieuwe opdracht is heel anders dan in Leidsche Rijn, de plek maakt veel meer deel uit van de bestaande stad. Mijn ambitie is het om er gewoon echt een stuk stad van te maken. Er komt dus ook een steeg in te zitten waar mensen doorheen kunnen lopen die niets te maken hebben met de school.

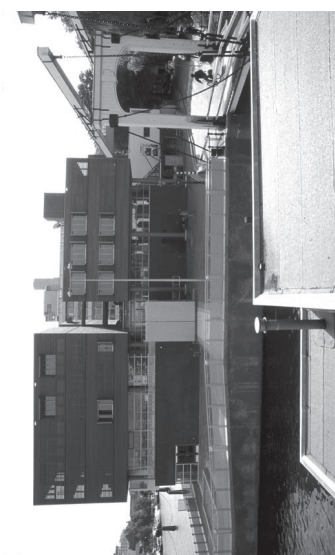
Ik heb van het Forum 't Zand veel geleerd en weet inmiddels beter waar de valkuilen zitten. Ik weet hoe de gebruikers denken, waar hun frustraties en belangen zijn. Uiteindelijk kom je weer bij jezelf terecht. We beginnen dus bij de nieuwe opdracht weer het gesprek met die gebruikers: 'Ik zie hier wel die lijst met vierkante meters, maar wat wil je nu echt? Wat is nou eigenlijk je droom?' In Leidsche Rijn heb ik deze gesprekken indringend met iedereen gevoerd. Bijvoorbeeld wilde de man van het vrijetijdscentrum die ook de BSO organiseerde helemaal geen theaterzaal, die wel in het programma stond, maar hij wilde gewoon een hortus met planten en dieren – die er uiteindelijk helaas niet zijn gekomen. Ik zag dat helemaal zitten. Het is wel zo

Terug naar school / Back to School

private spaces, as well as a lively public infrastructure consisting of highly-frequented streets and squares.

Although these spatial concepts enjoy international acclaim and acceptance, Hertzberger often still has to make a considerable effort to overcome clients' stereotype expectations concerning school architecture. But he also sees many colleagues with shortcomings: 'The schools we are familiar with are made up of classrooms. With corridors running along them. In the corridors there are hooks for the children's coats. There are unglazed tiles on the floor. And there are lavatories. At the end of the corridor there used to be a coal shed. And when coal was no longer used for heating, it was turned into a storeroom. That is a school. And regardless of whether the architect was bad, mediocre or a star, all they did was place classrooms in a row with a corridor alongside! From the very start I have tried to open up schools and not look at corridors as passageways, but as teaching space. Not that it always works, because schools only want big classrooms and there's no money left for corridors, or else it's impossible to get enough daylight inside.

Studio Hertzberger, Montessorischool De Eilanden, Amsterdam, 2002

dat ik in principe de ingrediënten gebruik waarvan ik denk dat ze interessant zijn en dicht bij mijn opvattingen in de buurt komen.

Je kunt een goed project niet maken zonder de steun van de opdrachtgever. Als het alleen mijn droom zou zijn, zou ik veel minder voor elkaar kunnen krijgen. Het is wel een dialoog. En juist deze dialoog maakt een project specifiek en waardevol – en dat is toch uiteindelijk datgene waar je het allemaal voor doet! Waarvoor je architecten wordt!

OASE in gesprek met Herman Hertzberger

Herman Hertzberger geldt zonder enige twijfel als de *éminence grise* van de Nederlandse scholenbouw en zijn benadering van het schoolontwerp inspireert vandaag nog steeds vele architecten in Nederland en daarbuiten. Sinds zijn eerste schoolproject, de Montessorischool in Delft, die vandaag behoort tot de canon van de moderne scholenbouw en waarvan verder in dit nummer een close reading wordt gepresenteerd, heeft Herman Hertzberger een opmerkelijk oeuvre aan schoolprojecten gerealiseerd, waarin

niet alleen de ideeën van pedagoge Maria Montessori een belangrijke rol spelen, maar waarvoor hij ook inzichten heeft ontleend aan Ivan Illich's boek *Deschooling Society* (1971). 'Kort samengevat', zo vertelt Hertzberger ons, 'zei Illich: weg met de scholen, de scholen houden het leren tegen.' Herman Hertzberger benadrukt het onderscheid tussen instructie en leren. 'Kinderen leren door wat ze zien, horen, doen in de wereld. En de scholen geven een instructie van de dingen die ze geacht worden te weten en te kunnen om zich in deze samenleving nuttig te maken. Ik denk dat de wereld alleen maar verder komt als kinderen op een goede manier de condities krijgen om te leren.' Steeds opnieuw zet Hertzberger dan ook in op het doorbreken van de grens tussen klaslokaal en gang, waardoor corridor zich ontwikkelt tot een sociaal verblijfs- en afsluitingsgebied met informele plekken van zeer verschillende afmetingen en sfeer. De gedachte die hieraan ten grondslag ligt, is het beeld van de school als kleine stad met meer private ruimtes, maar ook een levendige openbare infrastructuur die uit veelvuldig te gebruiken straten en pleinen bestaat.

Studio Hertzberger, VMBO school Titaan, Hoorn, 2000-2004

Scholen met karakter. Gesprekken over actuele schoolarchitectuur in Nederland – Mechtild Stuhlmacher

68 OASE#72

Nevertheless, I keep on trying to find new variations on my theme. These days there is a tendency to do without the classroom entirely, but that worries me. That's why I provide an architectural approach to the design, meaning that later on classrooms can still be created there.'

The 'Brede School' or 'Under-One-Roof School' ties in with Herman Hertzberger's idea of the school as a small town. He has no illusions about the pragmatic reasoning behind the development of the under-one-roof school as a new teaching model and building type. Nevertheless he is positive about it: 'All the changes in the Netherlands are the result of spending cuts, served up with an ideological sauce. That's just the way it is, but the unusual thing about the under-one-roof school is that it actually works.' He is of the opinion that this kind of school is the only type of institution that can still play the part of a social and cultural centre in a neighbourhood, and as such can offset shopping malls. Once there were separate cultural buildings in residential neighbourhoods, but the demand today is to house as many public functions as possible in one building, for economic reasons. He takes the concomitant responsibilities for archi-

texts very seriously.

Herman Hertzberger sees the appearance of an under-one-roof school as an important architectural assignment. The building often has various users, all of whom want to be able to identify with the school. That is at odds with his own need to design the building as a cultural centre and shape it homogeneously. He is currently facing problems of that type with his design for an under-one-roof school for Presikhaaf, in a post-war, run-down neighbourhood in Arnhem which he nevertheless considers to be interesting in urban planning terms and therefore still worthwhile. 'We must do our utmost to make something that fits in with the attractive character of the neighbourhood. I'd like to be able to link up various things in a school like this, all with their own identity, but I can't do that. Perhaps an under-one-roof school should resemble a Morandi painting, in which a whole lot of bottles are arranged beside one another. You can still identify them as separate items, but at the same time they form an entity. I haven't managed to work it out yet...'

Translation: Wendy van Os

Terug naar school / Back to School

Schools with Character. Talking about Contemporary School Architecture in the Netherlands – Mechtild Stuhlmacher

69 OASE#72

Ondanks de internationale waardering en acceptatie van deze ruimtelijke concepten, kost het Hertzberger toch nog vaak veel moeite om de stereotiepe verwachtingen van opdrachtgevers met betrekking tot schoolarchitectuur te doorbreken. Maar ook ziet hij vele collega's tekortschieten: 'De scholen die we kennen bestaan uit klaslokalen. Met gangen erlangs. In die gangen zijn haakjes om hun jas op te hangen. Er zijn dubbelhard gebakken tegels op de vloer. En er zijn toiletten. Aan het einde van de gang was er een kolenhok. En toen ze niet meer op hun jas op te hangen. Dat is in feite een school. En of je nou een slecht architect, een middelmatig architect of een sterarchitect neemt: ze hebben allemaal niets anders gedaan dan klaslokalen op een rijtje gezet met een gang erlangs! Ik heb van meet af aan geprobeerd om de scholen open te breken en die gangen niet te zien als gangen, maar als een soort van onderwijsruimte. Maar dat lukt niet altijd, vaak wil men alleen grote klaslokalen en blijft er geen geld voor de gangen over of het is onmogelijk om daglicht naar binnen te krijgen. Toch probeer ik steeds opnieuw

om nieuwe vormen voor mijn thema te vinden. Momenteel is er een tendens om het klaslokaal volledig op te geven, maar daar houd ik mijn hart voor vast. Daarom ondervang ik die vraag door het ontwerp bouwkundig zo op te vatten dat achteraf toch weer gemakkelijk lokalen kunnen worden gevormd.'

De idee van de Brede School sluit aan bij Herman Hertzberger's idee van de school als kleine stad. Over de pragmatische redenering die oorspronkelijk ten grondslag ligt aan de ontwikkeling van de Brede School als nieuw onderwijsmodel en gebouwtype maakt hij zich geen illusies. Desondanks is hij positief over de ontwikkeling: 'Alle veranderingen in Nederland ontstaan wegens bezuinigingen. Daar wordt dan een ideologisch tintje overheen gegooid. Dat is gewoon zo, maar het bijzondere van de Brede School is dat het nog werkt ook.' De Brede School vormt zijns inziens het enige soort instituut dat vandaag nog de rol van sociaal-cultureel centrum in een stadswijk kan spelen en aldus een tegengewicht kan vormen voor de winkelcentra. Vond je vroeger in woonwijken allemaal duidelijk te onderscheiden culturele gebouwen,

Terug naar school / Back to School

Studio Hertzberger, VMBO school Titaan, Hoorn, 2000-2004

dan is de huidige vraag, vanuit een economische logica, om zo veel mogelijk publieke functies in één gebouw onder te brengen. De verantwoordelijkheden die dat voor architecten met zich meebrengt, neemt hij heel serieus.

Een belangrijke architectonische opgave is voor Herman Hertzberger het gezicht van zo'n Brede School. Vaak zijn er meerdere gebruikers die ieder hun eigen karakter in de school terug willen vinden. Dat staat haaks op zijn eigen behoefte zo'n gebouw als cultureel centrum vorm te geven en 'aus einem Guss' te maken. Met die problematiek wordt hij momenteel geconfronteerd in het ontwerp voor een Brede School in de naoorlogse, sterk verpauperde maar in zijn ogen stedenbouwkundig interessante en daarom nog steeds waardevolle wijk Presikhaaf in Arnhem. 'We moeten heel erg ons best doen om hier iets te maken dat past bij de schoonheid van de wijk. Ik zou wel willen dat je zo'n Brede School als verschillende dingen aan elkaar kunt koppelen die dan allemaal hun eigen identiteit hebben, maar dat kan ik niet. Misschien moet zo'n Brede School er wel uitzien als een schilderij van Morandi

waar allemaal flesjes tegen elkaar zijn gezet. Je herkent ze wel nog als aparte dingen, maar tegelijkertijd vormen ze een eenheid. Ik ben er nog niet uit...'

70 OASE#72

Terug naar school / Back to School

Schools with Character / Talking about Contemporary School Architecture in the Netherlands – Mechtild Stuhlmacher

Schoolen met karakter / Gesprekken over actuele schoolarchitectuur in Nederland – Mechtild Stuhlmacher

71 OASE#72

Terug naar school / Back to School

Studio Hertzberger, Montessorijschool De Eilanden, Amsterdam, 2002